

УДК 316.7

Сорока Ю.

Мова ворожнечі в перспективі соціології культури

Мова ворожнечі актуалізується в умовах активних соціальних протистоянь та здатна розповсюджуватися поза межами безпосередніх зіткнень конфліктуючих й перешкоджати таким чином соціальній взаємодії між групами та категоріями в суспільстві. В статті представлений опис контекстів актуалізації мови ворожнечі в сучасній Україні, аналіз літератури з соціальних наук, що досліджують мову ворожнечі, та продемонстрована роль юридичного дискурсу в цьому тематичному полі. Акцентована необхідність концептуалізації мови ворожнечі як такої разом із засобами її запобігання. Представлена концепція мови ворожнечі в рамках соціології культури та тематичному полі зв'язку культури та влади. Методологічною базою зазначених концептуалізацій стали соціокультурний підхід, постструктуралістська методологія та концепція культурних механізмів влади. Мова ворожнечі концептуалізована як феномен символічного простору, зокрема через поєднання процесів номінації та натуралізації, розкриті теоретичні та практичні переваги такої концептуалізації.

Ключові слова: мова ворожнечі, соціологія культури, культурні механізми влади, номінація, натуралізація, денатуралізація

The hate speech is actualised in conditions of active social confrontation and is able to spread beyond the immediate conflict and thus prevent social interactions between groups and categories in society. The article presented a description of contexts updating hate speech in modern Ukraine, analysis of the literature on social sciences, exploring hate speech, and demonstrated the role of legal discourse in this thematic field. Accentuated the need for conceptualisation of hate speech itself together with the means to prevent it. Presented concept of hate speech in the disciplinary frame of sociology of culture and in thematic field of culture and power relationships. The methodological basis of these conceptualisations was the sociocultural approach, post-structuralist methodology and the concept of cultural mechanisms of power. Hate speech conceptualised as a phenomenon of symbolic space, in particular through the combination of processes of nomination and naturalisation, disclosed theoretical and practical advantages of such a conceptualisation.

Key words: hate speech, sociology of culture, cultural mechanisms of power, nomination, naturalisation, denaturalisation

Язык вражды актуализируется в условиях активных социальных противостояний и способен распространяться за границы непосредственных столкновений конфликтующих и таким образом препятствовать социальному взаимодействию между группами и категориями в обществе. В статье представлено описание контекстов актуализации языка вражды в современной Украине, анализ литературы по социальным наукам, которые исследуют язык вражды, и продемонстрирована роль юридического дискурса в этом тематическом поле. Акцентируется необходимость концептуализации языка вражды как такового одновременно со способами его предотвращения. Представлена концепция языка вражды в рамках социологии культуры и тематического поля связи культуры и власти. Методологической основой обозначенной концептуализации стали социокультурный подход, постструктуралистская методология и концепция культурных механизмов власти. Язык вражды концептуализирован как феномен символического пространства, в том числе через сочетание процессов номинации и натурализации, раскрыты теоретические и практические преимущества такой концептуализации.

Ключевые слова: язык вражды, социология культуры, культурные механизмы власти, номинация, натурализация, денатурализация.

Актуалізація тематики мови ворожнечі в сучасній Україні

Умови військового конфлікту легітимують такі специфічні процеси в символічному просторі суспільства, як використання образу ворога. З його допомогою вирішуються завдання консолідації суспільства, інтеграції різноманітних соціально значущих ресурсів з метою подолання проблеми, тобто перемоги над ворогом й досягнення миру. Протягом конфлікту лексика ворожості поширюється за межі безпосереднього протистояння (зони бойових дій, простору їх учасників, інституцій, спільнот та індивідів, які безпосередньо впливають на їх хід) й розповсюджується у суспільстві. “Ознак” ворожості набувають різні об’єкти та соціальні категорії, що визначає негативні перспективи їх соціального існування (наприклад, бойкот товарів та стигматизація груп). “Віруси” ворожості деформують простір повсякденного спілкування, руйнують соціальну взаємодію, знижують потенціал співпраці в суспільстві, що демонструє суспільну “ціну” консолідації за принципом спільного ворога.

Наприклад, в сучасній Україні вплив зазначених негативних наслідків розповсюдження образу ворога зазнають на собі вимушено переміщені особи (ВПО). В повідомленнях медіа та наукових дослідженнях це знайшло відображення в тематиці стигматизації та дискримінації ВПО, яка відбувається в процесі сприйняття їх приймаючими громадами. Наведемо декілька цитат:

“О. Михеева говорила про певну «стигматизацію», яку переживають мешканці Донецької та Луганської областей, соціальний портрет яких у суспільній свідомості набув чітко окреслених рис – “російськомовний

сепаратист, що голосує за представників “Опозиційного блоку” і слухає Кобзона” [Закирова 2016].

“Існують три основні міфи щодо ВПО, які сприяють стигматизації переселенців ... Міф 1. Переселенці з Криму – патріоти, переселенці з Донбасу – сепаратисти” [Стигматизація 2015].

“Стигматизація в Україні проявилася найбільш яскраво на переселенцях. ЗМІ сформували певний образ переселенця, дивного і незрозумілого, який перейняло саме суспільство. Це сприяло тому, що ВПО оцінювали не за їхні професійні чи людські якості, а за пропискою в паспорті. Міф про Донбас загалом перенесли на кожного окремого переселенця, незалежно від того, чи відповідає він тим критеріям” [Про що мовчать 2015].

“Переселенців називають представниками “русского мира”, сепаратистами. На жаль, є такі факти. Дискримінація відбувається і шляхом пошуку сенсаційності у статусі переселенця. Наприклад, коли в розрізі кримінальної хроніки наголошується на тому, що підозрюваний у злочині є внутрішньо переміщеною особою” [ЗМІ про переселенців 2016].

“З одного боку їх [ВПО] сприймають як жертв війни, з іншого боку – як «донських», які переїхали з території АТО. Наслідки такого двозначного сприйняття відчутні і по сьогодні, хоча градус негативного ставлення спадає” [Повірте 2016].

За допомогою концепту стигматизації тут йдеться про приписування людям, які мають статус ВПО, певних номінацій з негативними в актуальній соціально-історичній та соціокультурній ситуації значеннями. Подібні процеси ми спостерігали вже в дослідженні блогосфери протягом Євромайдану [Сорока 2015], підкреслюючи наступні небезпеки цього явища для соціальної взаємодії в суспільстві: “Найнебезпечніші наслідки така ситуація складає для людей, які не мають безпосереднього дотику до подій майданів, але є включеними в інформаційні потоки. Не маючи власної точки відліку правдивості або хибності інформації ... ці люди втрачають безпечний простір повсякдення. Дійсно: сусіди, колеги, перехожі, що раптом опинилися поруч, співгромадяни в твоєму місті тощо стають потенційним джерелом небезпеки. І навіть в проміжках між мітингами, виступами, акціями, коли «нічого не відбувається», ти напружено відшукуєш ознаки й знаки стану подій: вдивляючись у прапори на адмінбудівлях, балконах та вікнах жилих домів, залишені агітаційні папери, стрички на одязі тощо” [Сорока 2016: 388–389].

Номінації, що виникли протягом подій Євромайдану – «Майдан», «тітушки», «бандерівці», «колоради», «ватніки» тощо – досліджувалися в перспективі концепту натуралізації [Сорока 2017]: “Засобами натуралізації створюються уявлення про групи, схильні до насильства (чи такі, що практикують насильство), або протиставлені одна одній як вороги. ... Ці уявлення закріплюються як значення згаданих номінацій, а їх використання для опису певної ситуації наперед визначає її хід. ... Використання натуралізованих номінацій, таким чином, дозволяє «програмувати» поширення насильства в

будь-яких фізичних чи віртуальних просторах поза межами безпосереднього протистояння” [Сорока 2016: 387].

Як бачимо, образ ворога можна розглядати як один з засобів натуралізації, про що мова буде йти далі. Зараз акцентуємо, що негативне ставлення до ВПО (концептуалізоване як дискримінація чи стигматизація) є проявом розповсюдження засобів мислення, легітимованих війною та таких, що проявляються через мову ворожнечі.

Інший аспект актуальності тематики мови ворожнечі пов'язаний із соціальною боротьбою навколо цінностей плюралізму й толерантності. В їх перспективі сучасне суспільство визнається як множинне за критеріями етнічним, мовним, культурним, конфесійним, стилю життя тощо. Тобто групи, що сповідують різні релігії, дотримуються різних культурних норм або різних способів життя визнаються рівними в правах на ці практики (звичайно, в рамках чинного законодавства). Аргументом в пользу цього твердження слугують негативні реакції щодо концепту мови ворожнечі спільнот та організацій, які намагаються стверджувати власні цінності та переконання як універсальні та обов'язкові для всіх, а власну ідентичність формують за допомогою засудження інших. Для них мова ворожнечі є проявом цензури та обмеження свободи слова. Наведемо декілька цитат з такою точкою зору від представниці спільноти, яка стверджує та поширює християнській спосіб життя та сімейні цінності:

“Як бачимо, у Європі існує реальна загроза для свободи слова як важливої ознаки вільного суспільства. А мусульманські групи та сексуальні меншини під виглядом толерантності маніпулюють законами про “мову ненависті” з метою власного домінування та дискримінації незгодних” [Дібрівна 2017].

“Так, критика форм ризикованої поведінки, до яких належать проституція, наркоманія, алкоголізм, гомосексуалізм або засудження радикального ісламу може трактуватися, як “hate speech”. Критика політичного діяча, який веде аморальний спосіб життя, може підпасти під тавро “hate speech”. Твердження, що одностатеві стосунки є гріхом, – це теж “hate speech” [Дібрівна 2017].

“Ця концепція має на меті повне пригнічення людей зі здоровими світоглядними орієнтирами” [Дібрівна 2017].

Політика ідентичності, проявом якої є цей текст, – “негативна ідентичність”, за Л. Гудковим [Гудков 2004], для якої характерно самовизначення через вказування зовнішніх кордонів групи (“ми – не такі”). Тому не дивно, що мусульмани та одностатеві шлюби опиняються в переліку прикладів до аргументації точки зору авторки, а світоглядні орієнтири розділені на здорові та інші (тобто нездорові): ці негативні приклади позначають зовнішній кордон групи. Концепт мови ворожнечі викриває таку ідентифікаційну стратегію, зокрема її мовленеву реалізацію з використанням образ та звинувачень, і тому критикується.

Дослідження мови ворожнечі в перспективі символічної боротьби в суспільстві дозволяє зрозуміти, чому вона актуалізується й відтворюється не тільки в зв'язку з війною чи іншими формами відкритого протистояння. Так, об'єктом мови ворожнечі в українському суспільстві є роми, і ця тема періодично знаходить відображення в публічному просторі й медіа. Тут теж можна побачити певний ситуативний центр зіткнення (подія та місце, де вона відбувається) та процес поширення засобів мови ворожнечі на інші ситуації та місця, де згадана категорія людей спостерігається. Підтвердження цієї думки знаходимо в інтерв'ю дослідниці ромської тематики в Україні О. Жмурко:

“В цьому контексті варто згадати висвітлення погромів в Лоцнівці, коли градус масової істерії майже свідомо нагнітався з боку ЗМІ. Інтернет ряснів “жовтими” заголовками і текстами, в яких відверто маніпулювали фактами, підтримували жителів села в їх рішенні про незаконне виселення ромських семей, робили неприпустимі узагальнення та суб'єктивні судження, тавруючи всю етнічну меншину” [Жмурко 2017].

Таким чином, *актуальним* для дослідження стає питання про мову ворожнечі як таку в її здатності перешкоджати свободі соціальної взаємодії між групами в суспільстві та про ознаки, які забезпечують її здатність розповсюджуватися в суспільстві поза межами безпосереднього протистояння. Як бачимо з наведених прикладів, мова ворожнечі розгортається в символічному просторі, де певні об'єкти наділяються певними значеннями, що є проявом влади в суспільстві. *Мета статті* – концептуалізувати мову ворожнечі в перспективі соціології культури, як феномен символічного поля, зокрема у тематичному й методологічному контексті зв'язку культури та влади.

Мова ворожнечі в перспективі соціальних наук

В сучасному україномовному дискурсі мова ворожнечі стає предметом обговорення в декількох дисциплінарних напрямках, зокрема правовому – в перспективі прав людини, та медійному – в проблематиці журналістської етики та професіоналізму.

Правова перспектива, що спирається на документи Ради Європи [Manual 2009, Living together 2009, Factsheet – Hate speech 2018], походить з цінностей свободи слова, права на захист від будь-яких форм дискримінації та принципу рівності всіх людей в правах. Дискримінація тут розуміється як сприйняття та ставлення до людини у зв'язку з її належності до певної групи, а не відповідно її власним характеристикам та діям, наприклад, поширення на індивіда поваги або ненависті до певної групи. В цій перспективі мова ворожнечі трактується як широке поле дискурсів, які розповсюджують ненависть і завдяки цьому зашкоджують демократії в цілому, репутації окремих індивідів, стають загрозою соціальному миру в його найширшому розумінні. Проявами мови ворожнечі визнається поширення, підбурювання, сприяння або виправдання будь-яких форм ненависті та нетолерантності, зокрема расизму,

ксенофобії, антисемітизму тощо¹. Окрім безпосередньо судової практики захисту від мови ворожнечі, боротьба проти цього соціально небезпечного явища розуміється Радою Європи як один з аспектів медіа-грамотності та загальної культури сучасної людини [Hern 2016]. Тобто правова та медійна перспективи розуміння мови ворожнечі тісно пов'язані.

Медіа-перспектива акцентує мову ворожнечі як “публічні ворожі та дискримінаційні висловлювання та коментарі на адресу етнічних, расових, релігійних груп, в тому числі підбурювання до етнічної та релігійної ненависті” [Севортьян 2005: 6]. Також мова ворожнечі реалізується через негативістські епітети та смислові конструкції щодо переконань, етнічних, релігійних та інших особливостей людей [Севортьян 2005: 10], через невинуваті узагальнення та екстраполяції [Севортьян 2005: 13], є риторикою розповсюдження інтолерантності [Севортьян 2005: 23].

Практичне завдання протидії мові ворожнечі вирішується в медійній перспективі через виокремлення її видів та використання цієї класифікації в моніторингах ЗМІ. Авторки цитованого вище джерела наводять 16 позицій класифікації, серед яких: заклики до насильства, дискримінації (явні чи завуальовані, в тому числі у вигляді виправдання насилля чи дискримінації в минулому чи піддання сумніву загальнознані факти насилля чи дискримінації), створення негативного образу певної групи, ствердження її неповноцінності, кримінального характеру, моральних недоліків, висловлювання про невинуваті переваги групи в певних сферах діяльності, її негативний вплив на суспільство, а також згадування про групу в принизливому чи образливому контексті, заклики до неприйняття мігрантів – членів відповідної групи, цитування без коментарів ксенофобських висловлювань про дану групу чи звинувачення її в спробах захоплення влади [Севортьян 2005: 25–26]. Слід зазначити, що А. Севортьян та А. Шароградська концентрують увагу на таких об'єктах мови ворожнечі, як етнічні та релігійні групи, й побіжно згадують інші вразливі групи (гендерні, вікові, люди з інвалідністю, хворі на СНІД, бездомні тощо).

Широко вживаною є класифікація мови ворожнечі, яка поділяє її прояви за ступенем її небезпеки на жорсткі, середні та м'які [Верховский 2002]. Жорсткі містять відкриті та завуальовані заклики до дискримінації та проголошують насилля допустимим засобом вирішення питань. Середніми проявами мови ворожнечі вважаються висловлювання про негативні якості певної групи (наприклад, моральні вади чи схильність до противоправних дій тощо). М'якими проявами мови ворожнечі вважається цитування ксенофобних висловлювань і текстів без коментування [Верховский 2002].

Як бачимо, правова та медійна перспективи розуміння мови ворожнечі наділяють журналіста специфічною відповідальністю щодо її нерозповсюдження. Ця ідея яскраво демонструється в наступній цитаті з просвітницького огляду про мову ворожнечі на правозахисному інтернет-сайті:

¹ <https://www.coe.int/en/web/freedom-expression/hate-speech>

“І вибір перед журналістом іноді стоїть значний: інформувати громадськість про подію, чи висвітлювати расистські події, використовуючи мову ворожнечі. І якщо вже доходить справа до суду, то Європейський суд бере до уваги, чи журналіст був автором твердження, чи він лише передав інформацію або слова відповідальних осіб, інформаційного каналу. Тому, виконуючи свої професійні обов'язки, висвітлюючи події, які мають суспільний інтерес та значимість, журналістам потрібно відсторонитися від своїх стереотипів, і створити поле для обговорення” [Плахотнюк 2014].

Таким чином, визнані у правовому полі принципи рівних прав, свободи слова та протидії дискримінації в дисциплінарному полі досліджень ЗМІ втілюються в переліки їх текстових проявів (наприклад, [Кожевникова 2006, Дзялошинский 2007, Гречихин 2008]). До вирішення цього завдання – наукового обґрунтування емпіричних проявів мови ворожнечі – долучаються філологи (наприклад, [Гречихин 2008, Евстафьева 2009, Коробкова 2009]), які досліджують також і окремі сегменти дискурсу ЗМІ (наприклад, гендерні відносини [Денисова 2002]), психологи (наприклад, [Кроз 2005]), представники політичної науки (наприклад, [Правий екстремізм 2008]), педагоги (наприклад, [Шелюх 2011, Гладилин 2012]). В таких роботах прояви мови ворожнечі концептуалізуються у відповідному дисциплінарному та теоретико-методологічному руслі. Наприклад, як хибна ідентифікація, хибна атрибуція та вдавана оборона [Кроз 2005], як комунікація, базована на упередженнях та стереотипах [Грищенко 2006], експресивна етнонімія [Черних 2014] тощо. Тобто, правова та медійна перспективи дослідження мови ворожнечі підштовхують до розвитку інших дисциплінарних візій цього феномену (філологічних, лінгвістичних, психологічних тощо), в ряду яких пропонується розглядати його концептуалізацію в рамках соціології культури.

Англомовні публікації з тематики мови ворожнечі (hate speech) починаються з 1985 року [Donald 1985] та в подальшому помітно зростають у своїй кількості: 1986-1990 рр. – 13 публікацій; 1991-2000 рр. – 242; 2001-2010 рр. – 309; 2011-2018 рр. – 821². Статті 1980-их років написані юристами, стосуються законодавства та судової практики щодо мови ворожнечі та тематизовані на університетах та освіті. Таке тематичне спрямування було спричинено зростанням атмосфери расизму в університетах, що фіксувалося у другій половині 1980-их рр. серед “покоління після доби боротьби за громадянські права” [Chen 1990]. Зокрема в цих публікаціях йдеться про політики регуляції мови ворожнечі в кампусах (тобто на територіях університетів).

Слід зауважити на значущості перекладу, який стає основою концептуалізації феномену та концепту hate speech українською мовою. Окрім “мова ворожнечі”, під час перекладу використовується також “мова ненависті”. Ці два варіанти, взяті дослівно, відсилають до різних перспектив інтерпретації

² Кількість публікацій вказана за результатами пошуку в Google Академія за ключовим словом “hate speech”, що присутнє в назвах книг та статей. Дата пошуку – 3 березня 2018 р.

та визначення досліджуваного феномену, які умовно можна позначити як соціологічний та соціально-психологічний. Соціологічна перспектива актуалізує для концептуалізації поняття ворогу та ворожості як виду соціальних стосунків, що дає далі вихід на дослідження цих феноменів в соціально-історичній та соціокультурній контекстах. Соціально-психологічна перспектива акцентує розуміння ненависті як емоції.

Аналіз дисциплінарних перспектив дослідження й концептуалізації мови ворожнечі буде неповним без характеристики цього досвіду в США, бо американська практика передує європейській, але й відрізняється від неї (хоча це не стосується визначення центрального поняття). Мова ворожнечі визначається тут як така, “що заперечує інших на основі расової, етнічної, гендерної приналежності, сексуальної орієнтації чи релігії” [Smolla 1991: 207], включає також “слова, що б'ють” (fighting words) як безпосередній заклик та прояв готовності до фізичного насильства [Smolla 1991: 208]. У 1920-их роках в судовій практиці та публічному дискурсі США мова ворожнечі іменувалась расовою ненавистю, в 1940-их рр. – як наклеп щодо групи, в 1980-их рр. найбільш вживаними стають слова “мова ворожнечі” та “мова расизму”, де під “мовою” розуміються будь-які форми комунікації (в тому числі символи, стрічки чи пов'язки на руках, паради та пікети [Smolla 1992: 8]). Тобто, мова ворожнечі визначається як “комунікація, що атакує, заперечує або ображає гідність іншої особи чи групи осіб на основі расової, етнічна приналежність, статі, сексуальної орієнтації чи релігії, створює чітку і справжню небезпеку заподіяння серйозних емоційних страждань звичайній розумній людині і є образливою для громади” [Smolla 1992: 208].

Дискусія навколо мови ворожнечі в США, яка розгортається в судах та в публічному просторі, спричинена дилемою між принципом рівних прав та свободи слова [Massaro 1991]. Р. Смолла (Rodny Smolla) розкриває свободу слова як цінність загальної важливості для демократії, бо вона пов'язана з усім, що визначає людськість (від уяви, творчості, підприємництва, раціональності до любові та релігії) [Walker 1994]. Перша поправка до конституції, яка проголошує свободу слова, гарантує захист ідей, що люди плекають, а також і тих, які вони ненавидять [Walker 1994: 2]. Свобода слова постійно загрожує іншим важливим цінностям, наприклад, національній безпеці, особистій репутації, боротьбі з расизмом та іншими формами дискримінації, толерантності тощо, а її регулювання перетворюється на цензуру [Massaro 1991].

Вирішення цієї ділеми відбувалося по-різному протягом в ХХ ст. у взаємодії правових інститутів, громадських груп та широкого соціального загалу і характеризує актуальний соціокультурний контекст та розподіл влади в суспільстві. Аналіз цих процесів пропонує С. Волкер (Samuel Walker) у книзі “Мова ворожнечі. Історія американської суперечки” [Walker 1994]. Суперечливий характер мають і власне феномен мови ворожнечі та його сприйняття в публічному соціальному просторі, і судова практика щодо нього. Так, з одного боку, консолідація суспільних рухів віктимізованих груп та тиск з

їх боку на суспільну думку ставали необхідною умовою прийняття певних судових рішень та змін в законодавстві. Натомість прийняті після II світової війни рішення на захист мови ворожнечі (точніше, на захист свободи слова) зробили можливими громадянські рухи тих часів, акції яких мали відверто провокативний та наступальний характер [Walker 1994: 11].

У переліку груп, які згадуються у визначенні мови ворожнечі в США, традиційно були представлені расові, релігійні, етнічні, до яких пізніше були додані інші віктимізовані групи: жінки, лезбійки та геї, люди з інвалідністю [Walker 1994: 9]. Це відображає історію соціальних рухів за громадянські права названих категорій людей. Також треба розрізняти мову ворожнечі та злочини ненависті (напади, вандалізм тощо), за які існує окрема кримінальна відповідальність, а головним визначальним критерієм є скоєна дія (на відміну від комунікації).

В своїй книзі, написаній в середині 1990 р., С. Волкер ставить наступне питання: чому ідея заборони мови ворожнечі не отримала значущої підтримки навіть серед груп боротьби за громадянські права [Walker 1994: 14]? Іншими словами, чому так мало було індивідів та організацій, які б зорганізували підтримку ідеї, поставили б перед судом певні кейси, запропонували б законодавство, тобто трансформували б ідею в публічну політику? С. Волкер пропонує відповідь на це питання, виходячи з американської судової практики та логіки боротьби за громадянські права. З початку 1940-их рр. стратегією досягнення групових прав був захист прав індивідуальних, і групи, що боролися за громадянські права, відмовлялися від судових процесів в рамках закону про наклеп на групу, бо сприймали це як загрозу своїх більш широких цілей досягнення рівних прав.

По-іншому ситуація склалася в американських університетах, де, як відмічалось вище, у другій половині 1980-их рр. були прийняті правила заборони мови ворожнечі. Як пояснює С. Волкер, в локалізованому просторі кампусів представникам вразливих груп вдалося досягти успіху не завдяки власній кількісній перевазі, а завдяки консолідації з іншими вразливими групами. “Афроамериканці та іспаноамериканці створили коаліцію з групами жінок, геїв та лезбійок, студентів з інвалідністю. ... Їм вдалося перетягнути на свою сторону білих студентів лівої орієнтації та досягти пасивної підтримки багатьох інших неафілійованих студентів” [Walker 1994: 16]. Сформована таким чином коаліція акумулювала набагато значнішу владу в університетах, ніж ці групи будь коли мали в суспільстві.

Інші важливі узагальнення щодо феномену мови ворожнечі, її заборони та соціокультурних ознак відповідного суспільства можна зробити, слідом за С. Волкером, на основі порівняння практики в США та інших країнах. По-перше, законодавча заборона мови ворожнечі присутня в країнах, де не має відповідної традиції захисту індивідуальних прав, зокрема права голосу. В США цю традицію започаткувала у 1920-их рр. Американська спілка захисту громадянських свобод (ACLU): коли католицька та єврейська спільноти робили перші спроби досягти заборони комунікації ненависті (наприклад, обмежити

поширення антисемітської газети Генрі Форда та заборонити паради Ку-клукс-клану), ACLU робила перші кроки на захист прав, гарантованих Першою поправкою. З іншого боку, наявність таких законів проти мови ворожнечі свідчить про розподіл влади на користь тих, хто бажає обмежити наступальну комунікацію: в такому суспільстві цінність групових прав перемагає над цінністю прав індивідуальних.

Повертаючись в огляді літератури до публікацій останніх років в Україні, треба звернути увагу на роботи з дотичних до мови ворожнечі тематик. Політологи досліджують проблеми расизма та ксенофобії, зокрема в зв'язку з поширенням правих рухів в Україні [Безрук 2013, Прибыткова 2017, Ліхачов 2016]. Мова ворожнечі в ЗМІ розглядається як один з соціально-політичних чинників міграційних процесів в Україні та ситуації навколо вимушено переміщених осіб [Нагорняк 2016], а також феномен обмеження свободи слова в умовах інформаційної війни та збройного конфлікту [Мартиненко 2017]. Також дотичною до мови ворожнечі є проблематика інформаційних війн [Почепцов 2016], але її розгляд потребує виходу за рамки завдань цієї статті.

Підсумовуючи аналіз літератури з тематики мови ворожнечі, слід зазначити ключову роль юридичного дискурсу. Саме тут, відповідно закономірностям права як соціальної практики та академічного поля, формулюються визначення центрального поняття та інші елементи концептуалізації феномену мови ворожнечі. Публічний та медіа дискурси використовують правові визначення, на їх основі будуються концептуальні засоби дослідження практики мови ворожнечі, зокрема – моніторинги текстів традиційних та мережевих ЗМК. В рамках завдань таких моніторингів відбувається залучення інших дисциплін (зокрема, згадані філологія, лінгвістика, психологія), які концептуалізують прояви мови ворожнечі та засоби їх вивчення. Натомість бракує загального розуміння мови ворожнечі як соціального феномену, його концептуалізації в соціокультурній перспективі, які б дали змогу розв'язати суперечності стосовно нього. Практичне значення соціологічної концептуалізації мови ворожнечі полягає в обґрунтуванні засобів подолання мови ворожнечі, можливості та обмежень такого подолання й варіантів протистояння мові ворожнечі як на рівні соціальних груп та спільнот, так і на рівні міжіндивідуальної взаємодії.

Мова ворожнечі як феномен символічного простору: натуралізація та денатуралізація

Мова ворожнечі, як бачимо, є багатоаспектним явищем взаємодії груп та індивідів в суспільстві, до якої залучені також інститути права, масової комунікації, політичні партії та рухи, держава. Ця взаємодія відбувається як на макрорівні суспільного життя, на рівні міжгруповому, так і на міжіндивідуальному рівні. Перебіг цієї взаємодії в різних країнах, суспільствах, в різні історичні періоди опиняється під впливом актуальних для певного соціально-історичного та соціокультурного контексту норм, цінностей, традицій тощо. Завдання концептуалізації феномену мови ворожнечі, що дасть змогу зрозуміти як її саму, так і засоби протидії їй та їх обмеження, потребує

достатньо широкої та багатовимірної методологічної рамки. Цьому завданню відповідає поєднання соціокультурного підходу, заснованого на ідеях П. Сорокіна, постструктуралістської концепції соціального П. Бурдьо та концепції культурних механізмів влади [Сорока 2015, Сорока 2017, Soroка 2016, Сорока 2013].

Соціокультурний підхід, концентровано виражений в положенні про соціокультурну тріаду П. Сорокіна [Сорокин 1992], дає можливість залишати в “зоні уваги” соціальні, культурні та діяльнісні (індивідуальні) аспекти будь-якого явища, досліджуючи певні його прояви. Конструктивістський структуралізм П. Бурдьо стає в нагоді завдяки обґрунтованому в ньому взаємозв’язку соціального та символічного просторів й концепту символічної боротьби та її законів, зокрема – права легітимної номінації [Бурдьє 1994]. В концепції культурних механізмів влади, заснованій на теорії дискурсивної влади М. Фуко, різні явища регульованої поведінки, світу предметів та уявлень (ритуали, символи та міфи) обґрунтовуються як засоби відтворення владних стосунків в суспільстві [Фуко 1996]. Також до соціокультурної концептуалізації мови ворожнечі залучені соціологічні уявлення про феномен ворога та ворожість, зокрема роботи Г. Зімеля та Л. Гудкова [Зиммель 1994, Гудков 2005].

Мова ворожнечі є феноменом символічного простору, процесом означування, коли певним соціальним групам, категоріям, спільнотам приписуються значення, які символічно знижують їх соціальну позицію. Наприклад, це можуть бути значення інтелектуальної слабкості, моральних вад, кримінальних схильностей. Тобто, мова ворожнечі є специфічним видом номінації як культурного механізму влади [Сорока 2013]. Кожний соціальний агент володіє правом легітимної номінації, тобто правом приписувати значення іншим, яке обмежено його соціальною позицією. Номінація та класифікація здійснюється певним соціальним агентом та визнаються в межах його позиції: батьків щодо їх дітей, вчительки щодо її учнів, начальника щодо його підлеглих.

Право легітимної номінації в межах суспільства в цілому належить державі, яка реалізує його за допомогою певних бюрократичних процедур та різноманітних ритуалів, наприклад, нагородження чи засудження конкретних осіб. У випадку мови ворожнечі певна група (чи її представники) номінує іншу, тим самим перевищуючи власний рівень легітимної номінації. Очевидно, мова ворожнечі як специфічна форма комунікації є продовженням соціальної боротьби в символічному просторі, тобто проявом символічної боротьби. А державна правова регуляція мови ворожнечі є заходами обмеження засобів символічної боротьби.

Іменування ворогом є також специфічним засобом мобілізації, що стає в нагоді, коли внутрішні ресурси консолідації відсутні чи обмежені [Сорока 2012, Сорока 2012а, Сорока 2011]. Наприклад, в індустріальному масовому суспільстві нормативні та смислові зв’язки (якими упорядковувалося традиційне суспільство) зруйновані, а дієвість дисциплінарних інститутів (школа, армія, тюрма тощо) обмежена. Ворог є єдиним суб’єктом, по відношенню до якого ненависть є легальною та легітимною, бо ворог загрожує

існуванню всієї “нашої” спільноти, загрожує “нашим” основоположним цінностям. Про це пише Г. Зімель, акцентуючи ірраціональні аспекти ворожості та образу ворога. Потреба в мобілізації за принципом спільного ворога існує й може бути актуалізована в різних соціальних агентів (груп, спільнот, організацій тощо), а також і в держави. Наприклад, в умовах війни, кризи чи надзвичайних станів в країні держава вдається до мови ворожнечі по відношенню до тих, хто визначений ворогом. З іншого боку, така потреба в мобілізації спричиняє й опір спробам регуляції мови ворожнечі.

Таким чином, мова ворожнечі та протидія їй є засобом домінування в суспільстві, тобто специфічним проявом влади й боротьби за владу. Вона розгортається на різних рівнях соціальної взаємодії (соцієтальному, міжгруповому та міжіндивідуальному), і на кожному з них реалізується протидія мові ворожнечі. Зокрема правове регулювання – на соцієтальному та міжгруповому рівні, моніторинги текстів медіа – на міжгруповому, тренінги з медіаграмотності та різноманітні психологічні заходи щодо зниження чутливості до мови ворожнечі – на міжіндивідуальному рівні тощо. Характеризуючи протидію мові ворожнечі, треба поруч з державою згадати й про міжнародні організації, що підтримують такі заходи, в тому числі й моніторинги медій, тренінги тощо. Не тільки позиція стосовно мови ворожнечі (яка дозволяє чи заперечує її як засіб), але й аргументація цієї позиції (наприклад, звернення до цінності толерантності, просування ненасильницьких форм взаємодії в суспільстві тощо) визначаються інтересами певного соціального агента (групи, спільноти, інституції тощо) в реальному соціальному просторі, в певній ситуації взаємодії. Так, наприклад, в контексті військового протистояння держава підтримує мову ворожнечі по відношенню до супротивника, натомість в стосунках громадян просуває цінність толерантності. Прикладом останнього можна вважати забезпечення охорони поліцейськими парадів ЛГБТІК спільноти.

Соціокультурна концептуалізація мови ворожнечі в перспективі стосунків культури та влади, зокрема – “роботи” культури з відтворення влади в суспільстві, концентрує увагу на аспекті значень, приписування яких певній категорії людей знижують її соціальну позицію, статус. У визначенні соціокультурної тріади П. Сорокін вказує на значення, що поруч з цінностями та нормами (та будучі об’єктивованими в діяльності та предметах) складають феномен культури. Важливо те, що значення функціонують на всіх рівнях соціальної взаємодії (соцієтальному, міжгруповому та міжіндивідуальному), і це допомагає пояснити поширення мови ворожнечі поза межами безпосереднього зіткнення (про що йшлося вище). Образа в бік тієї чи іншої групи, що пролунала на публічному заході, в телевізійному шоу чи здійснена в тексті статті, іншими словами, реалізована на рівні міжгрупової взаємодії, буде сприйнята представником чи представницею тієї групи як особиста, тобто на рівні міжіндивідуальному. Але засоби протидії, зниження чутливості, формування резистентності таким чином інтерпретованої мови ворожнечі мають бути сконструйовані не на основі психологічних чи когнітивних концептів

міжіндивідуальної взаємодії, а на основі концептів функціонування культурних значень в соціальному просторі. Дисциплінарну рамку для такої концептуалізації забезпечує соціологія культури, зорієнтована на вивчення стосунків культури та влади [Сорока 2013].

Вище мова ворожнечі вже визначена за допомогою поняття номінації як культурного механізму влади. Але для розуміння поширення й функціонування образливої, знижуючої, ворожої номінації треба звернутися до інших культурних механізмів влади, зокрема до натуралізації. “Це ототожнення соціокультурних явищ з природними (натуральним), завдяки чому зв’язок їх походження з діяльністю певної спільноти в певних історичних умовах використовується з пам’яті людей на користь положенню про їх відповідність законам природи, всесвіту тощо. Натуралізації зазнають норми розподілу соціально значущих ресурсів в суспільстві, що призводить до закріплення та забезпечує відтворення вираженого в цьому розподілі формату соціальної нерівності, відповідної ієрархії верств, груп та категорій суспільства” [Сорока 2017]. Ефективне використання мови ворожнечі забезпечує сприйняття в суспільстві заниженої позиції певної групи як природньої її риси та, відповідно, приховування процесу конструювання цієї ворожої номінації. Зокрема, приховування наявності протилежних соціальних інтересів в групах суб’єктів та об’єктів ворожої номінації.

Визначення за допомогою поняття натуралізації дозволяє сформулювати способи протидії мові ворожнечі за допомогою концепції Р. Барта, відповідно якій натуралізація є функцією міфу [Барт 1994]. Міф – це вторинна семіологічна система, означник якої сформований зі знаків мови, тобто міфологічні значення “надбудовуються” над мовними, надаючи їм додаткових сенсів. Саме такими міфологічними є по відношенню до назви групи ворожі значення, які знижують її статус, а можливість їх “деактивувати”, знешкодити для індивіда пов’язана зі здатністю бачити структуру міфологічного знаку та здійснити процедуру денатуралізації.

Дослідження процесів натуралізації та денатуралізації колективних ідентичностей в блогосфері подій Євромайдана [Сорока 2015], дозволило зафіксувати їх поширені режими та стратегії на прикладі тих, які реалізуються блогерами в їх спонтанній активності. Вцілому, натуралізація відбувається за допомогою ототожнення та узагальнення, денатуралізація, відповідно – різними заходами розтотожнення: “денатуралізація відбувається не тільки засобами викриття обману та через заклик до участі, але й розототожнення певних категорій, поєднаних поширеними міфами. В тому числі, категорій національного, етнічного та державного; голови держави та народу, національної культури; адміністрації міста та його населення” [Сорока 2015].

Процес створення міфологічного знаку, іншими словами – натуралізації, детально викладений Р. Бартом [Барт 1994] та візуалізований за допомогою відомої схеми міфологічного знаку. Використання цієї схеми як методичного засобу для денатуралізації проілюструємо на прикладі демотиватора, де молода жінка, зображена у правому передньому кріслі

кабриолету, дивиться у бокове дзеркало й красить губи помадою. Підпис під фото викриває її як небезпечного водія, який дивиться не на дорогу, а на власне зображення у дзеркалі – відомий мізогінічний сюжет³. Аналіз демотиватора за допомогою схеми міфологічного знаку дозволяє побачити два окремих знаки: жінка у правому кріслі автомобілю користується боковим дзеркалом (“жінка в авто”); та “жінка – паганій водій”. При чому другий (міфологічний) надбудований над першим. Іншими словами, “жінка в авто” узагальнена як “паганій водій”, хоча підстави для цього відсутні: там, де населення переважно говорить російською (нею зроблений підпис), дорожній рух правобічний, і в правому передньому кріслі сидить пасажир, тобто зображена жінка не є водієм. Можливі й інші варіанти некоректних узагальнень, що використовуються як засоби мови ворожнечі. Так, наприклад, у спрямованих на певну групу чи категорію людей повідомленнях якості чи помилка когось з представників цієї групи переносяться на групу в цілому, тощо.

Використовуючи ілюстровану вище техніку виокремлення міфологічного повідомлення, можна деконструювати вороже звернення, роблячи очевидним безпідставність чи помилковість втіленого в ньому узагальнення. Така навичка забезпечує людині власну резистентність від ворожих впливів в комунікації, зокрема в міжіндивідуальному спілкуванні, в традиційних та соціальних медіа. Вона є розгортанням денатуралізації певних номінацій (назв груп) на індивідуальному рівні і перешкоджає припиненню взаємодії з членами цієї групи. Це, в свою чергу, стає засобом проти поширення мови ворожнечі та її наслідків в суспільстві. Таким чином, сформована на індивідуальному рівні навичка впливає на процеси міжгрупового та соціетального рівня, і така можливість пов’язана зі специфікою символічного виміру соціокультурного простору та визначенням мови ворожнечі як феномену символічного простору.

На основі викладеної вище методики денатуралізації ворожих номінацій був розроблений тренінг з протидії мові ворожнечі для жінок, які належать до категорії ВПО в Україні. Тренінг є сучасною технологією неформальної освіти і формує теоретичні знання та практичні навички, використовуючи засоби візуалізації, інтерпретації, інтерактивних та проєктивних методик навчання тощо. Тренінг був випробований в рамках співпраці з ГО “Ідеї змін” (м. Київ) у листопаді 2018 р. Важливим результатом, який продемонстрували учасниці тренінгу, стало зростання відчуття власної впевненості та спокою завдяки засвоєнню навичок розпізнавання й деконструкції образу ворога в повідомленнях традиційних та соціальних медіа.

Висновки

Мова ворожнечі актуалізується в умовах активних протистоянь в суспільстві та здатна розповсюджуватися поза межами безпосередніх зіткнень та запобігати соціальній взаємодії між групами та категоріями людей. В сучасній

³ З причин небажання авторки брати участь у поширенні мізогінічних повідомлень цей сюжет надається без ілюстрацій та цитат.

Україні вона легітимується у зв'язку з військовими діями на сході, а її поширення всередині суспільства зазнають, наприклад, тимчасово переміщені особи. Соціальні науки визначають мову ворожнечі, спираючись на юридичний дискурс, а різноманітні дисциплінарні форми нацкової концептуалізації використовуються для обґрунтування боротьби з нею. Натомість, символічна боротьба в суспільстві нескінченна, й регулювання (чи заборона) мови ворожнечі викликає в суспільстві неабиякі суперечки, про що свідчить й світовий досвід.

Концептуалізація мови ворожнечі в рамках соціології культури, зокрема в тематичній перспективі взаємодії культури та влади дозволяє схопити як безпосередньо феномен мови ворожнечі, так і прояви його обмеження чи захисту. Мова ворожнечі концептуалізована як феномен символічного простору, зокрема – номінація, що символічно знижує статус (соціальну позицію) певної групи чи соціальні категорії. Здатність мови ворожнечі поширюватися поза межами безпосереднього зіткнення концептуалізована як прояв натуралізації зазначеної номінації. На цій основі концептуалізований засіб протидії мові ворожнечі, що полягає в деконструкції натуралізованих номінацій чи денатуралізації. Перевага таких засобів протидії мові ворожнечі на основі розуміння її як прояву символічної боротьби забезпечується всепроникністю рівнів соціальної комунікації для символів. Методологічною базою зазначений концептуалізацій стали соціокультурний підхід, постструктуралістська методологія та концепція культурних механізмів влади.

Список використаних джерел:

Барт Р. (1994) Миф как семиологическая система / Барт Р. // Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика : пер. с фр. – М. : Прогресс, Универс. – С. 74–98.

Бурдьє П. (1994) Социальное пространство и символическая власть / Бурдьє П.// Бурдьє П. Начала ; пер. с фр. Н. Шматко. – М. : Socio-Logos. – С. 181–208.

Безрук Т. (2013) Расизм и “язык вражды” как политический феномен в Украине / Безрук Т. // Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия: Философия. Культурология. Политология. Социология. – Т. 24 (65), – № 3. – С.322-332.

Верховский А. (2002) Язык мой... Проблема этнической и религиозной нетерпимости в российских СМИ / А. Верховский. – М.: РОО «Центр «Панорама». – 200 с.

Гладилин А. (2012) “Язык вражды” как коммуникация / Гладилин А.// Современные исследования социальных проблем (Электронный научный журнал). – Выпуск 11 (19). – Электронный ресурс. Режим доступа: <http://siberia-expert.com/publ/satti/stati/4-1-0-345>

Гречихин М. (2008) Современный русский медиадискурс: язык интолерантности: на материале языка российских СМИ: автореферат дис. ... кандидат филологических наук: спец. 10.02.01 / М. Гречихин. – Белгород. – 159 с.

Грищенко А. (2006) Экспрессивные этнонимы как приметы языка вражды / Грищенко А., Николина Н. // Язык вражды и язык согласия в социокультурном контексте современности. – Екатеринбург: Изд-во Уральского университета. – С. 175–187.

Гудков Л. (2004) Негативная идентичность. Статьи 1997 – 2002 годов / Л. Гудков. – М.: Новое литературное обозрение, «ВЦИОМ-А». – 816 с.

Гудков Л. (2005) Идеологема «врага»: «Враги» как массовый синдром и механизм социокультурной интеграции / Л. Гудков // Л. Гудков. Образ врага / Сост. Л. Гудков; ред. Н. Конрадова. – М. : ОГИ. – С. 7–79.

Денисова А. (2002) Язык вражды в российских СМИ: гендерное измерение / Денисова А. // Женщина плюс ... Социально-просветительский журнал. – № 4. – Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.owl.ru/win/womplus/2002/denisova2.htm>

Дібрівна Е. (2017) “Мова ворожнечі” як тавро і цензура. Європейський контекст / Е. Дібрівна // Українська правда, П'ятниця, 22 вересня 2017, 13:00. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/columns/2017/09/22/7155975/>

Дзялошинский И. (2007) Образы вражды в российских СМИ: социальные, культурные, профессиональные факторы / Дзялошинский И. // Российские СМИ: как создается образ врага. Статьи разных лет. – М.: Московское бюро по правам человека, «Academia». – С. 66–88.

Евстафьева А. (2009) Язык вражды в средствах массовой информации: лингвистические и экстралингвистические факторы функционирования: автореферат дис. ... кандидат филологических наук: спец. 10.02.01 /Евстафьева А. – Тольятти. – 298 с.4

Жмурко О. (2017) Ольга Жмурко: “Мова ворожнечі – це інструмент розкола суспільства” // Правовий простір, 10 січня 2017. – Електронний ресурс. Режим доступу: <http://legalspace.org/ru/napravleniya/usilenie-romskikh-obshchin/item/8509-olga-zhmurko-yazyk-vrazhdy-eto-instrument-manipulyatsij-s-tselyu-raskola-obshchestva>

Закірова С. (2016) Переселенці у нових громадах: повернутися додому не можна залишитися / С. Закірова. – Електронний ресурс: Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2102:pereselentsi-u-novikh-gromadakh&catid=8&Itemid=350

Зиммель Г. (1994) Человек как враг / пер. с нем. // Социологический журнал. – No 2. – С. 114–119.

ЗМІ про переселенців (2016). ЗМІ про переселенців: стигматизації поменшало, але й уваги теж. – Електронний ресурс: Режим доступу: http://osvita.media.sapiens.ua/ethics/standards/zmi_pro_pereselentsiv_stigmatizatsii_pomenshalo_ale_y_uvagi_tezh/

Кожевникова Г. (2006) Язык вражды: типология ошибок журналиста // Прикладная конфликтология для журналистов. – М. – С. 95–105.

Коробкова О. (2009) Маркеры языка вражды в номинациях этнической принадлежности: социолингвистический аспект / Коробкова О. // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцен. – № 111. – Режим доступу : <http://cyberleninka.ru/article/n/markery-yazyka-vrazhdy-v-nominatsiyah-etnicheskoy-prinadlezhnosti-sotsiolingvisticheskiy-aspekt5>

Кроз М. (2005) Экспертная оценка материалов, направленных на возбуждение вражды и ненависти / Кроз М., Ратинова Н.// Цена ненависти. – М.: Центр «Сова». – С. 75–92.

Ліхачов В. (2016) По обидва боки фронту / Ліхачов В.// Критика : Рецензії. Ессеї. Огляди. – N 5/6. – С. 31-36.

Мартиненко О., заг. ред. (2017) Свобода слова в умовах інформаційної війни та збройного конфлікту / А. Блага, О. Мартиненко, Б. Мойса, Р. Шутов; за заг. ред. О. Мартиненка/ Українська Гельсінська спілка з прав людини. – К. – 85 с.

Нагорняк Т. (2016) Соціально-політичні чинники і наслідки міграційних процесів в Україні 2014–2016 рр. / Нагорняк Т. – Політичне життя. № 3. – С. 32–45.

Прибыткова Н. (2017) Характеристика культурно-психологических факторов распространения расизма и ксенофобии / Прибыткова Н. // Вісник ХНУВС. № 3 (78). – С. 80– 88.

Про що мовчать (2015). Про що мовчать переселенці у Львові. – Електронний ресурс: Режим доступу: http://tvoemisto.tv/news/pro_shcho_movchat_pereselentsi_u_lvovi_73989.html

Плохотнюк Н. (2014) Мова ворожнечі: створення підґрунтя для злочину, або таки вираження власної думки? / Н. Плохотнюк. – Електронний ресурс. Режим доступу: <http://en.hr-activists.net/blog/mova-vorozhnech-stvorennya-p-d-runtya-dlya-zlochynu-abo-taki-virazhennya-vlasno-dumki>

Почепцов Г. (2016) Сучасні інформаційні війни / Почепцов Г. – К.: ВД “КМА”. – 498 с.

Повірте (2016). ”Повірте, більшість переселенців широкі вдячні за відмову від салютів”. – Електронний ресурс: Режим доступу: https://lb.ua/society/2018/02/10/389696_povirte_bilshist_pereselentsiv.html

Правий екстремізм (2008) Правий екстремізм і толерантність: з досвіду України та Німеччини / Фонд ім. Фрідріха Еберта, Регіональне представництво в Україні та Білорусі. – К.: Заповіт. – 76 с.

Севортьян А. (2005) Освещение этнического многообразия. Пособие для факультетов журналистики / Севортьян А., Шароградская А. – М. – 200 с.

Сорока Ю. (2011) Враг як категорія соціального сприйняття / Сорока Ю. // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. – Вип. 5. – 312 с. – С. 199 – 208.

Сорока Ю. (2012) Враг як модус соціального сприйняття // Сорока Ю. Свої, чужі, різні: соціокультурна перспектива сприйняття Іншого : монографія / Ю. Сорока. – Х.: ХНУ імені В. Н.Каразіна. – С. 212–221.

Сорока Ю. (2012а) Студентські уявлення щодо відчуття ворожості в сучасній Україні // Українське студентство у пошуках ідентичності : Монографія / За ред. В.Л. Арбеніної, Л.Г. Сокурянської. – Х. : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2012. – С.375–386.

Сорока Ю. (2013) Культурні механізми влади: поняття та види / Ю. Сорока // Вісник одеського національного університету. Том 18. Випуск 3 (19). Соціологія і політичні науки. Збірник наукових праць. – Одеса. – С. 130-137.

Сорока Ю. (2015) Номінації колективних ідентичностей в блогосфері актуальних подій / Ю.Г. Сорока // Мінливості культури: соціологічні проєкції / За ред. Н. Костенко. – К.: Інститут соціології НАН України. – С. 371–419.

Сорока Ю. (2017) Натуралізація за Дж.Батлер в перспективі концепції культурних механізмів влади / Ю. Сорока // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. Збірник наукових праць. – Київ, Логос. – № 2 (33). – С. 14–27.

Сорокин П. (1992) Родовая структура социокультурных явлений // П. Сорокин. Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Политиздат. – С. 190–220.

Стигматизація (2015). Стигматизація Донбасу ллє воду на млин політики Путіна. – Електронний ресурс: Режим доступу: https://galinfo.com.ua/articls/mif_pro_daunbas_ta_separiv_llie_vodu_na_mlyn_polityku_putina_210691.html

Фуко М. (1996) Порядок дискурса / Фуко М. // Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет ; пер. с франц. – М. : Магистериум. – Касталь. – С. 47–96.

Черних О. (2014) Мова ворожнечі. Мова ненависті / Черних О. // Енциклопедія прав людини: соціально-педагогічний аспект: [колективна монографія] – кол. авт., за заг. ред. проф. Н. Сейко ; відп. ред. Н. П. Павлик. - Житомир : Видавництво «Волинь». – С. 178–182.

Шелюх О. (2011) «Екологія мови» в контексті проблеми формування особистості / Шелюх О. // Збірник статей V Всеукраїнської наукової конференції «Гуманітарні аспекти формування особистості». – Львів: ЛДУ БЖД. – С. 311–317.

Chen E. (1990) Preface to Jens B. Koepke's the University of California Hate Speech Policy: A Good Heart in Ill-Fitting Garb, 12 Hastings Comm. & Ent.L.J. 593.

Donald A. (1985) Downs, Skokie Revisited: Hate Group Speech and the First Amendment, 60 Notre Dame L. Rev. 629.

Factsheet – Hate speech (2018). – Электронный ресурс. Режим доступа: http://www.echr.coe.int/Documents/FS_Hate_speech_ENG.pdf

Hern A. (2016) Facebook, YouTube, Twitter and Microsoft sign EU hate speech code // The Guardian, 31th of May 2016. – Электронный ресурс. Режим доступа: <https://www.theguardian.com/technology/2016/may/31/facebook-youtube-twitter-microsoft-eu-hate-speech-code>

Living together (2009) Living together: A handbook on Council of Europe standards on media's contribution to social cohesion, intercultural dialogue, understanding, tolerance and democratic participation, April 2009. – Электронный ресурс. Режим доступа: <https://rm.coe.int/1680483533>

Manual (2009) Manual on hate speech, September 2009, Council of Europe. – Электронный ресурс. Режим доступа: <https://rm.coe.int/1680665b3f>

Massaro T. (1991) Equality and Freedom of Expression: The Hate Speech Dilemma, 32 Wm. & Mary L.Rev. 211.

Smolla R. (1991) Introduction: Exercises in the Regulation of Hate Speech, 32 Wm. & Mary L. Rev.207

Smolla R. (1992) Free Speech In An Open Society. New York: Alfred A. Knopf. 429 pp.

Soroka Iu. (2016) Denaturalisation of Collective Identities within pro-Euromaidan Discourse (on field of Facebook Representation) // Wladzasadzenia., #8.

Walker S. (1994) Hate speech. The history of American controversy. University of Nebraska Press.